

NÜŞABƏ İSGƏNDƏROVA

Azərbaycan Texniki Universiteti

E-mail: Nushaba.isgandarova@gmail.com

MƏTNİN SEMANTİKASI

Məqalədə tamamlanmış, bitkin mətnin semantikasi məsələləri araşdırılır. Mətnin başlanğıcından sonuna qədər bir-biri ilə əlaqələnərək mətn yaradan vahidlər arasında rəbitə nə tam xətti, nə də tam ardicıl olur. Tədqiqat göstərir ki, bir abzasın inisial və final cümlələri həmişə başqa abzasın vahidləri ilə bağlanmur. Bu cəhət sübut edir ki, mətn yüksək tərtibli qrammatik vahid və ciddi linqvistik obyektidir.

Açar sözlər: *mətn, mətn vahidi, mətnin xəttiliyi, abzas, inisial cümlə, final cümlə, semantika.*

Mətnin semantikasi onun bütün mikrotemalarının paralel və zəncirvari məzmun əlaqələri ilə birləşərək tamlanmış məzmunu kimi nəzərdə tutulur. Tam mətdə elə mikrotemalar olur ki, onlar daha böyük mikrotemanın yaradılmasında və ya mətnin ümumi məzmununu formalaşdıran temaların qavranmasında iştirak edirlər.

Bədii mətnin 14 mətnyaradıcı amili – tamlıq, əlaqəlilik, bitkinlik, mütləq antroposentiklik, sosiallıq, dialoqluq, açıqlıq, ardıcılıq, statiklik, dinamiklik, gərginlik, estetiklik, obrazlıq, yozumluluq ondakı mikrotemalar bir-birini əvəz etdikcə formalaşan ümumi semantika və ya ümumi məzmunu yaradır. Mətnin bütün əlamətləri funksional-semantik və üslubi spektrlər arasında bölünür. Hissələrə bölünmə, koheziv, retrospeksiya və prospeksiya, inteqrasiya və tamamlanma, informativlik, avtosemantiklik, mətn parçaları, kontinium, moqallıq semantik sahəyə daxil olur. Üslubi sahənin avtonom deyil, funksional və semantik sahə ilə bağlı olduğunu qəbul etsək, onda bu sahələrin mətn kateqoriyaları ilə adekvat dolmasını söyləmək olar. Funksional oblastda əsərin kompozisiyası, semantikada predmet, mövzu, ideya, üslub sahəsində isə dil və ifadə üsulları durur. Süjet mətnin üslubuna təsir göstərir. Müəllifin dil və ifadə üsulları elə effektlər yaradır ki, onlar süjeti ya ləngləşdirir, ya da irəli aparır.

Mətn ən yüksək tərtibli qrammatik vahid, ciddi linqvistik obyektidir. Mətn ona aid olan işarələr əsasında yaranmış kateqorial paradıqmalara malikdir. Bu paradıqmalar insan ünsiyyətinin vasitələri kimi çıxış edir. Mətn üç dayağ üzərində qurulur. Onun məzmun, konstruktiv və ifadə tərəfləri vardır. Müəllifin məqsədi rəşional və emosional, şüurlu və şüursuz informasiyaları qarışdırmaq və sonda hər cür ünsiyyətin məqsədi olan mətni yaratmaqdır.

Praktik mətn quruculuğunun əsası eksplisitləşdirilmiş tema-rema dinamikasıdır. Mətnin yaradılmasının görünən, çox zaman isə implisit olan vasitəsi müəllif başlanğıcıdır. Linqvistik səviyyədə bu diktumdan daha çox, modus səciyyəsi daşıyır.

Mövzu əsası ilə informasiya axını əlaqəli şəkildə davam edir. Mətnin modusuna uyğun gələn müəllif başlanğıcı, sahə müxtəlif səviyyə vahidlərini əhatə edir. Mətnin bağlılıq probleminə, ilk növbədə, diqqəti cəlb edən mətnin düzgün və qeyri-düzgün qurulması və nəqlətmə (narrativ) qrammatikası prinsipləridir. Bura müxtəlif predmet tamamlanması ilə fərqləndirilən tipoloji süjetlər də daxildir.

Mətnin təşkilində dil, paradil və mövzu vasitələrini əhatə edən tekstonik vasitələrdən istifadə olunur. Mətnə aid araşdırmalar nəzərdən keçirildikdə tədqiqatçıların (Q.V.Kolçanski, S.I.Qindin, M.I.Otkupşikova, Y.S.Sorokin, O.I.Moskalskaya, V.V.Krasnux, V.I.Dressler, R.Boqrand və başqaları) əksəriyyəti mətnin əsas əlamətinin əlaqəlilik olduğunu qeyd edirlər. Təbii ki, hər bir mətnin məzmununu ardıcıl sıralanmış qarşılıqlı əlaqəli cümlələrlə açılır.

Əlaqəlilik bütün mətni hissələrə ayırmağa imkan verdiyi kimi, hissələri bir-biri ilə bağlayaraq bütöv mətn yaratmağa imkan verir. Əlaqəlilik mikro və makrotekstləri müəyyənləşdirməyə əsas yaradır.

"Struktur planda tekstyaradıcı faktor kimi təkrarları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məlum olduğu kimi, mürəkkəb sintaktik bütövlərin təşkilində, qurulmasında təkrarlar möhkəm sistemə əsaslanırlar. Belə ki, təşkilində, qurucu faktor kimi təkrarların müxtəlif struktur növlərindən və ya mürəkkəb olmasından asılı olmayaraq onlar sadə sementvari funksiyaya malikdir; təkrarlıq xüsusiyyəti mürəkkəb sintaktik bütövün qurulmasına xidmət edən təkrarlanan cümlənin müstəqilliyinə təsir edir, o, daha çox bütöv bir sistemin struktur vahidinə çevrildiyindən müstəqilliyini müəyyən qədər itirir, mətn hipermetasının struktur vahidinə çevrilir" [1, s.111]. Mətnə mürəkkəb sintaktik bütövlərin və ya mətn vahidlərinin təkrarı da mümkündür. Belə təkrarlar adı sintaktik təkrar hüddürlərinə aşırlar.

Tam mətnin semantikasının şərhini onun mikrotemalarının ardıcıl semantik təhlili prosesində reallaşdır. Bu məsələni bir hekayə (Nəcəfzadə Q. Ağgüllün müharibəsi) əsasında araşdıraraq. Adıçəkilən hekayə 30 müəllif abzasından ibarətdir. Birinci iki abzas belədir: "*Kəlbəcarın yeddü dolamasını izüi Taxtaya qalxırdıq. Soltan dayı qarşımızda gəldi və ilk sözü bu oldu ki, Ağgül acarlayıb. Ağgül inayimizin addır. Anam ona "Şves" inək deyirdi. İndi biliram ki, bu, İsveçrə (Şvetsariya) cinsi demək imiş. Heç kəs bilirdi bunu. Çünki o zaman bu cins Azərbaycana gəlmişdi, ya gəlməmişdi, bilmirəm, amma bizim tarakamalarda yitiz faiz yox idi, sadəcə, sözbəz olan tarakamalar uzun, enli və çox sıd verən inəklərinə belə ad qoyurdular, bu da bir tərəfdən əzizləmə mənasını verirdi.*

Ağgüllün əməyinin biri kor idi, buna baxmayaraq, bir sağınma südü bir vedrəni doldururdü" [2, s. 119].

Mətnin başlanğıc nöqtəsində informasiya daxil edilir. Bundan sonra semantik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələndən yeni vahidlər ilkin informasiyanın genişlənməsinə və yeni informasiyanın daxil edilməsinə xidmət göstərir. Mətnin müəyyən hissəsində informasiyanın qapanması, tamamlanması baş verir. Mətnə ümumi məzmun olduğu kimi, ümumi informasiya da olur. Ümumi informasiya bir çox digər informasiyaları özündə birləşdirir və ya bu tipli informasiyalar əsasında formalaşır.

Bədi mətnin başlığı da mətn vahidi olduğundan müəllifin daxil etdiyi ilk informasiya "Ağgüllün müharibəsi" başlığıdır. Başlıqda, birinci və ikinci abzasda mətnyaradıcı vasitə olan distant təkrar (Ağgül) onomastik təkrarı işlədilmişdir. Birinci abzasda daxil edilən informasiyalar budaqlanırlar. Birinci informasiya "*Kəlbəcarın yeddü dolamasını izüi Taxtaya qalxırdıq*" cümləsindədir və iştirakçıların gediş məntəqəsini təyin edir. Abzasın ikinci cümləsi iki söyləmədən ibarətdir: 1) *Soltan dayı qarşımızda gəldi*; 2) *Ağgül acarlayıb*. Abzasın sonrakı hissəsi "Ağgül haqqında əlavə məlumatlar verir: 1) *Ağgül inayimizin addır*; 2) *anam ona "Şves" inək deyirdi*. Abzasın sonrakı hissəsi son söyləmədəki "Şves" sözü və onunla bağlı digər məqamları aydınlaşdırmaq məqsədilə mətnə daxil edilmişdir. İkinci abzas bir mürəkkəb cümlədən ibarətdir və əvvəlki abzasla bağlanırlar. Bir abzasın final cümləsi özündən sonrakı abzasın inisial cümləsi ilə birbaşa bağlanırlar. Bu abzasın müəyyənləşmə kriteriyasıdır. "Müəllif abzası" termini adreasantın

abzasla bölgüsünün subyektiv seçiyə dəşməsinə nəzərə alırlar. Hekayə müəllifinin ayırdığı ikinci abzas, əslində, birinci abzasın davamı sayıla bilər. Çünki birinci abzasda "Şves" cinsinin çox süd verməsi haqqında informasiya ikinci abzasdakı informasiya (bir sağınma bir vedrə doldurmaq) ilə tamamlanırlar. Burada birinci mikritema qapanırlar.

III abzas da birinci mikrotemanın məntiqi davamıdır. IV-VII abzaslarda müəllif əsas təma ilə dolayısı ilə əlaqəsi olan mikrotemalara keçir. Bu mikrotemalar əsərin personajları – müəllif, Soltan və onların yaşadığı yaylaq haqqındadır. VIII-XI abzaslar əsas təmaya birbaşa bağlı olan mikrotemaları əhatə edir. Burada zaman baxımından daha əvvəllə qaytımna vardır. Retrospeksiya əvvəl verilmiş məlumatın yaddaşda saxlanması və onun sonra verilən məlumatla birləşdirilməsidir. Retrospeksiya müxtəlif üsullarla reallaşır. Belə vasitələrdən daha çox istifadə olunan təkrardır. Hekayada bu vasitədən də istifadə edilmişdir. III abzasda "Anam Ağgüllün azarlamasını eşidib, gözlerini bir yumub, beş təküdü", VIII abzasda "Anam ağlayırlar..." Birinci üç abzasda və 8-11-ci abzaslarda "Ağgül" təkrarı deyiləni təsdiq edir.

Prospeksiya müxtəlif dil formalarını birləşdirir. Prospeksiya faktual məzmun informasiyası (hadisə və faktlar haqqında məlumat) mətnin sonrakı hissələrindəki məlumatla uyğunlaşdırırlar nəzərə tutur. Bu kateqoriya həm bədi, həm də elmi mətnlər üçün seçiyivdir.

Mətnin mikromətnlərə parçalanmasını bədi əsərlərdəki abzaslar aşkar göstərir. Abzas mətbəə ayırması olaraq baxılsa da, onun linqvistik tekstoloji funksiyası vardır. Abzas semantik tam olan mikromətnədir. Deməli, mətn semantik əlahiddə duran mikromətnlərdən təşkil olunur. Bu məsələ mətn dilçiliyi üçün çox əhəmiyyətlidir. Mətnin bütün onun semantik seqmentlərinin təyini etməyi tələb edir. Semantik seqmentasiya bütöv mətn üzrə aparılmalıdır. Xüsusi halda bu təhlil mətnin həcmə iri bir hissəsi əsasında araşdırıla bilər.

XII abzasda retrospeksiya ilə yanaşı zaman və məkan baxımından tamamlanmanın pozulması baş verir. VII abzasda müəllif nitqinə görə yaşayış məntəqəsinə – Taxtaya çatma baş vermişdir. Lakin XII abzasda "Soltan dayı "Ağgül acarlayıb" deyin kimi anam sürücüyə "maşını tez sür" – dedi" [2, s. 120].

Mətn hissələrinin avtomatikası bu hissələrin asılılığı və nisbi qeyri-asılılığı ilə bağlıdır. Asılılıq dərəcəsi bütün mətn və ya onun müəyyən hissəsi əsasında təyin olunur. Mətn kateqoriyası kimi avtomatikası qrafik, qrammatik, leksik, semantik, kompozisiya, üslub və digər vasitələrlə ifadəsinə tapır. Leksik baxımdan mətn hissələrinin müstəqilliyi söz və söz birləşmələrində özünü göstərir. Qrammatik cəhətdən bu deytik elementlərin işlənməsi, frazifövqi birləyin və ya abzasın eynitipli qurulmasının pozulması ilə üzə çıxır.

Mətn ünsürləri, elementləri bir-biri ilə müəyyən münasibətdə olur. Mətn əlaqələri sisteminə koherensiyə və koheziya xüsusi yer tutur. Bunlar fərqli anlayışlardır. Koherentlik mətnin leksik-semantik, qrammatik və üslubu aidiyi, eləcə də onu təşkil edən cümlələrin qarşılıqlı asılılığından ibarət təmildir. Koherentlik koheziyanın leksik-semantik, sintaktik və üslubu növlərinin qarşılıqlı təsirinə nəticəsidir.

Mətn müəyyən vahidlərin əlaqələnməsi ardıcılığında təşkil olduğuna görə onun əvvəlki hissələrinin daşdıdığı informasiya sonrakı hissələrdə təkrarlana bilər. Bu baxımdan mətn genişləndikcə, ona mətn vahidləri artırıldıqca informasiyanın həcmi dəyişir. Köhnə məlumat yeniləri əvəz edir və bu zaman üstürlən informasiyalar arasında əlaqələr da qurulur. Köhnə informasiya dəyərliliyini itirir, yeni informasiya isə dəyərlik qazanır. "Informasiya hər hansı məlumat deyil, ancaq və ancaq hər hansı məlumatın yeni olan hissəsidir. Bu onun ciddi, xüsusi terminoloji mənasıdır" [3, s. 100].

Mətn ümumi informasiyanı tamamlamaq xüsusiyyətinə malik olmalıdır. Əks təqdirdə verilmiş cümlələrdən həm əvvəle, həm də sona isiqəmətlənmiş informasiya natamamlığı mətni qapanmağa qoyur. "Mətnin quruluşunda özünü göstərən təkrarlıq hadisəsi struktur kompozisiyon funksiyasıdır. Bu özünü onda göstərir ki, təkrar komponentlə tərcüvələndikləri zaman əlaqəli cümlələr toplusu bitkin frazafovdla birləşə çevrilir. Təks qapanar və onun tərkibini bitmiş hesab etmək olar" [1, s. 208].

Poststrukturalist paradıqmada mətnin mahiyyəti "danışan-mətn-qulaq asan" triadasında sonuncu elementdən asılıdır. Mətn şərh üçün deyil, şərh üçün əsas verən vasitədir. Bədii ədəbiyyatda bu triadada birinci və sonuncu mövqedə duranlar dəyişir. Kommunikativ nöqteyi-nəzərdən mətnin mahiyyəti yalnız dil əlamətləri ilə təyin oluna bilər, mətn məqsədyönlü fəaliyyətin məhsuludur.

Mətn mənanı generasiya edir. Ona görə mətnə həmsöhbət lazımdır. Həmsöhbət, müsahib, kommunikativ kommunikativ aktın agentini kimi deyil, onun bilavasitə iştirakçısı olur. Dilin kommunikativ funksiyalarına aşağıdakılar aid edilir: 1) müəllifdən oxucuya məlumat ötürmək funksiyası; 2) kollektiv mədəniyyət yaddaşı funksiyası; 3) mətnin oxucunun həyata münasibətinin dəyişdirilmə funksiyası; 4) mətnin oxucu ilə ünsiyyət funksiyası.

Təhlilə cəlb olunmuş hekayədə V, VI, VII abzaslarda dilin kommunikativ funksiyalarından olan – kollektiv mədəniyyət yaddaşı funksiyasını yerinə yetirən informasiya ötürülməsi baş verir.

Mətni öyrənərkən həm onun hissələrini, təşkilçilərini müəyyənəşdirərkən, həm də onların arasındakı əlaqə formalarını aydınlaşdırmaq vacibdir. Adətən mürəkkəb sintaktik bütövü mətnin əsas vahidi hesab edilir və mətnin başqa bir vahidi olan abzasla eyniləşdirilir.

Mətnin daşdığı informasiyanın ümumi həcmi onun informativ zənginliyinə. Informativ zənginlik mətnin mütləq göstəricisidir. Informativlik isə nisbi göstəricidir. Bir cümlənin mətn olmaması informasiyanın dayanıqlığı, zaman və məkən daxilində dəyişməsi ilə əlaqədardır. Mətnin başlanma və bitmə seğmentləri vardır. Lakin semantik seğment mətnin bitmə hissəsində yerləşsə də, onun mətnin başqa daxili hissələri ilə əlaqəsi qoruna bilər.

Mətdə inteqrasiya, retrospeksiya və informativlik yalnız bütöv mətnə deyil, onun bütün hissələrinə aid olur. Mətnin ayrılıqda götürülmüş və onun vahidi sayılan hər bir hissədə təmlik və bitkinlik, eləcə də informativlik mütləq, retrospeksiya isə mütləq deyildir. Mətnin kommunikativ təmlikli onun tərkib hissələrinin, seğmentlərinin ilkin və ya birincisindən başlanaraq bir-birini xətti və qeyri-xətti izləməsi və sonuncu vahiddə onu qapadması. Mətn bir nöqtədən başlanar, davam edir və bitir. Son notica olaraq tam mətn yaranar. Tam mətnin müəyyən məzmunu olur. Bu məzmunun bir cümlə ilə izahı çətin olsa da mümkündür.

Müəllifin kommunikativ niyyəti onun özünə bəllidir. Çünki müəllif əsəri yazmağa başlayarkən kommunikativ təmlik əsas məqsədini və əsas məzmununu özü üçün müəyyənəşdirmişdir. Əsəri qələmə almaq müəllifin nəzərdə tutduğu məzmunu ötürməyə xidmət edir. Bu məqsədlə müəllif dil vasitələrindən istifadə edir və həmin vasitələri bir-biri ilə əlaqələndirərək mətn vahidlərinə, seğmentlərə çevirir. Seğmentlər də bir-biri ilə bağlanar. Beləliklə, mətn səviyyəsində kommunikasiya getmiş olur. Mətnin kommunikativliyi onun oxucu tərəfindən qavranma dərəcəsi ilə ölçülür. Mətdə onu yaradan şəxsin nitq fəaliyyəti ifadəsini tapır. Bu fəaliyyət eyni zamanda mətni oxuyan, dinləyən şəxsin qavrama qabiliyyətini nəzərə alır. Mətnin quruluş nöqteyi-nəzarindən tədqiqi məsələləri onun kommunikativ hadisə olmasından çox zaman yan keçir. Mətn kommu-

nikasiyası mətni yaradanla oxucu arasında deyil, mətnlə oxucu arasında gedir. Ona görə də bu ünsiyyət kommunikanların dialoq iştirakçısı olması tələbini ortaya atır. Bədii mətnin daxilində müxtəlif şəxslər arasında ünsiyyət və kommunikativ aktlar baş verir. Bu zaman dialoq iştirakçıları nitq aktlarından istifadə edərək informasiya mübadiləsində olur. Oxucu isə hər bir belə dialoqdan ümumi informasiyanı alır, bu informasiyanın mahiyyətini qavrayır və belə proses mətn-oxucu kommunikasiyasını təmlik edir.

Mətn müəyyən vahidlərin əlaqələnməsi ardıcılığında təşkil olunduğuna görə onun əvvəlki hissələrinin daşdığı informasiya sonrakı hissələrdə təkrarlana bilər. Bu baxımdan, mətn genişləndikcə, ona mətn vahidləri artırıldıqca informasiyanın həcmi dəyişir. Köhnə məlumat yeniləri əvəz edir və bu zaman ötürülən informasiyalar arasında əlaqələr də qurulur. Köhnə informasiya dəyişdiriləni itirir, yeni informasiya isə dəyişdiriləni qazanır.

Təhlil olunan hekayənin XXI abzasında oxuyuruq: "Bir gün Ağgöl xəstələndi, heç nə yemədi, yelini əriməyə başladı. Taqətdən düşürdü. Daha ona qurban deyəni yoxdur. Anam bir dəfə onun nəğməsini oxusaydı, bəlkə də sağalardı. Hani anam?" [2, s. 121].

Hekayənin əvvəldə daxil edilmiş aparıcı informasiya Ağgölün zarafatlaşması idi. Müəllif bundan sonrakı nəqlətdə də inəyin xəstələnməsi ilə bağlı müxtəlif informasiyaları ötürür. Burada əsas fərq Ağgölün müəllifin anasının sağlığında və anasının ölümündən sonrakı xəstələnməsidir. Fərqli zaman və fərqli situasiya yaradılır. Mətnin ümumi semantikasını bunlarla açılır. Ananın sağlığında azarlayan Ağgöl sağalır, ananın ölümündən sonra xəstələnən Ağgöl isə sağalmır. Ağgöl onun sevgən və əzizlərinin ölümünə müharibə elan edir. Başlıqın əsas semantik yükü bu məqamda açılır.

Mətnin vahidinə münasibətə aparıcı mövqə bu vahidin cümlədən böyük olması şərtidir. Əgər sadə cümlənin nəzərdə tutsaq, onda hər cür mürəkkəb cümlənin iki və daha artıq sadə cümlədən təşkil olunması faktı mürəkkəb cümlənin mətnin minimal vahidi qəbul etməyə əsas verəcəkdir. Lakin mətn dilçiliyində məsələ sadə və ya mürəkkəb cümlə ilə məhdudlaşdırılmır, eyni zamanda iki sadə cümlənin, bir sadə bir mürəkkəb, həmçinin iki mürəkkəb cümlənin ardıcılığı da mətn vahidini təyin etmə şərti olaraq seğimdir. Mətn vahidinin müstəqilliyi, avtonomluğu, semantik təmlikli daha vacib amildir. Ona görə də "müstəqil semantik vahid" anlayışını ortaya atmaq lazım gəlir. Anlayış öz mənasına görə, ümumi səciyyəsi dəyişir, onun hətta ləhcm səviyyəsinə qədər endirmək mümkündür. Çünki hər bir leksik vahidin semantikasını vardır və bu vahid müstəqildir. Qabaqcadan belə bir şərti qəbul etmək lazımdır ki, anlayış mətn səviyyəsini ştata edir. Deməli, məsələ mətnin müstəqil semantik vahidlərinin hansı parametrlər üzrə təyini məsələsi qoyulur və bu məsələ bilavasitə mətnin kateqoriyaları ilə bağlıdır. Mətnin kateqoriyası onun əlamətləri məcmusudur. Tam əsər, eləcə də onun hissələri müəyyən kateqorial əlamətlərə malikdir. Bu əlamətlərin qarşılıqlı münasibəti mətni yaradır.

Müəllif bəzi məqamlarda informasiyanı intensiv daxil edirsə, başqa məqamda onu ekstensiv daxil edir. "Mikrotekstin komponentləri arasında zaman, ardıcılıq, sadalama, qarşılaşdırma və s. kimi məntiqi-semantik əlaqələr aşağıda doğru inkişaf etdikcə tərkib və məzmun baxımından daha da zənginləşir. Təbii ki, makromətdə əsas birləşdirici şərt mətnin hipertemasıdır, o, makromətn şəraitində makromətn hipertemasından fərqlənir; əsas fərq informasiya radiusundadır. Makromətdəki informativlik çoxtərəfli, geniş, hətta bəzən hədsiz genişdir" [4, s. 5].

Bədii mətdə təsvir olunanlar, bir qayda olaraq oxucunun görə bilmədiyi, hiss etmədiyi. Müəllif bədii əsəri yaradır. O, eşitdiyi və ya gördüyü, təsəvvür etdiyi hadisələri qələmə alır. Bu zaman müəllif yaratdığı obrazın hansı hissələri keçirməsi üzərində düşündüyü kimi, obyekt və hədəfə təsvir edərkən nəyin vizual görüldüyünü, nəyin

əşidildiyini aydınlaşdırır. Müəllif məkan haqqında danışmırsa və yazmırsa, oxucu bu məkanı təsəvvür etmir və ya öz fərdi münasibətinə görə belə bir məkan yaradır. Bütün bunlar hadisə və predmetlərin oxucu tərəfindən görünməyən, əşidilməyən tərəflərinin təsviri məsələsini ortaya atır. İnsanın keçirdiyi hisslər yalnız onun danışdığı ilə üzə çıxır. İnsanın psixoloji durumu onun bədən hərəkətlərində, mimikasında, zahiri görünüşündə çıxartdığı səslərdə də təzahür edir. Bunlar isə baş verənlərdir və oxucu əsəri, onun personajlarını dərk etmək üçün bu hallardan xəbərdar olmalıdır.

Mikromətnədən bəhs edilərkən onun bir mənada sintaktik bütövlərə uyğun gəlməsinə söyləyirlər. Sintaktik bütöv – əlaqəli nitqin (mətnin) cümlədən böyük ələ bir bitkin mənalı parçasıdır ki, onu bir daha bitkin mənalı mətnlərə ayırmaq olmaz. Bu baxımdan sintaktik bütövlər morfemləri xatırladır. Morfev dilin bir daha mənalı vahidlərə parçalana bilməyən ən kiçik mənalı vahidləri olduğu kimi, sintaktik bütövlər də mətnin bir daha bitkin mənalı mətnlərə bölünə bilməyən ən kiçik mənalı parçasıdır. Mətn bəzləşmələri, tədricən genişləyir və sonda tamlanır. Mətnin həcmi geniş olduqca onun tərkib hissələrinə bir-biri ilə əlaqələndirən bağlar da bir o qədər çox olur. Tam mətnin özü də bitmir, semantik inkişafı perspektivləri ilə qalır. Aktual üzvlənmə məndən kənara çıxan xətlər, istiqamətlər qoyur. İstiqamətlər həm temaları, həm də rəmələri əhatə edir.

İfadənin quruluşu (onun tərkibinə daxil olan dil işarələri) və dərinlik quruluşu (ondakı informasiyanın miqdarı) üst-üstə düşür. Məsələn, mətdəki sözlər az, məzmun isə geniş ola bilər [5, s. 321].

Mətn vahidinin yaradılma (müəllif) və ünvanlanma (adresat) elementləri kommunikativ prosesin öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələ mətn və mətn vahidi səviyyəsində kifayət qədər tədqiq edilməmişdir. İstənilən mətn hissəsinin müəllifi vardır. Kommunikasiya prosesində informasiya mətn və ya mətn vahidləri vasitəsilə ötürülür. Mətnin həcmi artdıqca onun daşıdığı informasiya da artır. Mətnin semantik təmliyi onun kommunikativ vahidlərinin bir-biri ilə əlaqəli şəkildə daşdığı informasiyanın bütün mətn boyu paylanır, ümumi məzmunla və adresata təsirlə əlaqədar yaratdığı məzmunun vəhdətini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 399 s.
2. Nəcəfzadə Q. Ağgüllün müharibəsi // "Azərbaycan" jur., Bakı, 2014, № 2, s. 119-121.
3. Касевич В.В. Элементы общей лингвистики. Москва: Наука, 1977, 263 s.
4. Kazimov Q. On söz // Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı: "Zərdabi LTD", 2011, s. 5-21.
5. Валгина Н.С. Функциональные стили русского языка. Москва: Высшая школа, 1994, 302 s.

Нужабе Искандерова

СЕМАНТИКА ТЕКСТА

В статье рассматриваются вопросы семантики полного, законченного текста. Единицы текста от начала до конца связываются между собой. Исследование показывает, что связь единиц текста не линейна и не последовательна. Инициальные и финальные предложения одного абзаца могут связываться не с единицами пос-

ледующего абзаца. Данный факт доказывает, что текст сам по себе является грамматической единицей высшего уровня, а также строгим лингвистическим объектом.

Ключевые слова: текст, единица текста, линейность текста, абзац, начальное предложение, финальное предложение, семантика.

Nushaba İsgenderova

TEXT SEMANTICS

The paper studies questions concerning the semantics of the text, which is completed and full. Units of the text are connected from the beginning to end with each other. The search reveals that connection of the text's units is not linear and sequential. Initial and final sentences of a paragraph also cannot connect with units of following paragraph. This fact justifies that a text is a grammatical unit of high level and also strict linguistic object.

Keywords: text, text unit, text linearity, paragraph, initial sentence, final sentence, semantics.

(Filologiya üzrə elmlər doktoru İlham Tahirov tərəfindən təqdim edilmişdir)